

Niet, J. de, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2006, Rotterdam: Erasmus Publishing, 2006, 291 blz., €27,50, ISBN 90 5235 184 8).

In de geschiedschrijving van het protestantse pastoraat en meer in het algemeen die van het protestants kerkelijk leven is de aandacht vooral uitgegaan naar de predikant. Daaronder bestond echter nog een groot aantal lagere kerkelijke ambten zoals dat van catechiseermeester of -meesteres, stoelenzetster, togadrager, consistoriebediende, voorlezer, voorzanger en krankenbezoeker of ziekentrooster. Over dit laatste aan het eind van de negentiende eeuw verdwenen ambt handelt het proefschrift van Johan de Niet (promotor prof. dr. Willem Frijhoff, begeleider prof. dr. F. van Lieburg). Als theoretische ondergrond fungeerde naar analogie van de medische geschiedenis het begrip ‘pastorale markt’. De Niet ziet dit begrip evenals trouwens Frijhoff al eerder deed voor de medische markt als een metafoor en niet als een markt zoals economen die beschrijven. Voor de pastorale markt geldt in nog sterkere mate dan voor de medische markt dat er weinig samenhang is tussen concurrentieverhoudingen en prijsontwikkeling. De keuzes die gelovigen maken worden sterk bepaald door de culturele bagage die ze meedragen en door de institutionele inbedding van de aangeboden pastorale diensten. De mogelijkheden om deze markt te betreden waren veel beperkter dan bij de medische markt. Immers, alle aanbieders van deze zorg waren in dienst van de overheid of een kerkgenootschap. Men zou mijns inziens ook kunnen spreken van een onvolmaakte, door instituties gereguleerde markt waar de vragers naar zorg veel minder keus hadden dan op andere markten.

Aangezien de functie van ziekentrooster in de Hervormde Kerk pas in 1816 landelijk werd geregeld, moest De Niet voor de periode daarvoor veel onderzoek doen in locale archieven. Hij deed dit voor drie steden: Amsterdam, verreweg de grootste stad van de Republiek en later Nederland, Leiden, een grote stad in Holland die in de achttiende eeuw sterk achteruit ging en veel armen telde, en Deventer, een middelgrote stad met een nagenoeg statische economie. Hoofdbron waren de acta van de kerkenraad van de gereformeerde gemeenten, de resolutieboeken van de stadsbesturen en de rekeningen van de geconfisqueerde geestelijke goederen, waaruit tot ca. 1800 vaak de salarissen van de ziekentrooster werden betaald. Al lezend verzamelde de onderzoeker gegevens over 244 bedienaars van dit ambt (Amsterdam 154; Leiden 64 en Deventer 26).

Enkele malen kijkt De Niet over de heg naar andere kerken, zoals naar de lutheranen waar ook ziekentroosters werkzaam waren of naar de katholieke kerk waar kloppen of geestelijke dochters dit werk deden. In de gereformeerde kerk werd rond 1600 enkele malen melding gemaakt van vrouwelijke ziekenbezoekers, diaconessen genaamd, maar dit zette niet door. Een voorstel van de Amsterdamse vrijzinnige predikant P. H. Hugenholtz in 1871 om vrouwelijke krankenbezoekers te benoemen haalde het ook al niet. De gereformeerde kerk bleef tot diep in de twintigste eeuw een organisatie van mannen, maar onder

de kerkbezoekers en de bezochte zieken waren vrouwen wel oververtegenwoordigd. De onderzoeker gaat hier echter verder niet op in.

Na een korte inleiding volgen vier chronologische hoofdstukken over de ontwikkeling van het ambt tussen 1563 en ca. 1880. Na dit chronologische gedeelte gaat De Niet in op thema's zoals profiel, arbeidsvoorwaarden, status, het werk zelf, publicaties, verhouding tot predikant en kerkenraad enz. Vanaf het prille begin behoorde het bezoeken, vermanen en troosten van zieken en stervenden tot de kerntaken van de predikant, maar al spoedig bleek dat met name in tijden van pestepidemieën hij dat werk niet alleen aan kon. In Londen benoemde de kerkenraad van de gereformeerde vluchtelingengemeente daarom in 1563 een ziekentrouster. Aanvankelijk was de afstand tussen predikant en ziekentrouster nog niet zo groot, maar in de loop van de zeventiende eeuw werd met de instroom van academisch gevormde predikanten deze afstand steeds groter. Dat nam niet weg dat de functie van ziekentrouster aantrekkelijk was. Het salaris was heel behoorlijk (in Amsterdam 800 gulden per jaar, terwijl de predikanten daar maximaal 2200 gulden verdienden). Zij kwamen niet vaak in botsing met de kerkenraad en waren niet zo ontvankelijk voor nieuwe, door kerkenraden vaak met argusogen bekeken stromingen als het piëtisme dat in de late zeventiende eeuw veel gereformeerde gelovigen in zijn greep kreeg, wat leidde tot een opbloei van conventikels.

De scheiding van kerk en staat die in 1796 en volgende jaren werd doorgevoerd was voor de lagere kerkelijke ambten nadelig omdat hun salaris niet meer werd betaald uit de kantoren van de geestelijke goederen. Zij werden zo veel meer afhankelijk van de kerkvoogdij die de geldmiddelen beheerde. Het aantal ziekentrousters nam af en het salaris daalde. Het reglement van 1816 legde de al in de achttiende eeuw ontstane relatie tussen ziekentrouster en godsdienstonderwijzer vast. De ziekentrousters werden voortaan gerekruteerd uit het corps van godsdienstonderwijzers. In de tijd daarna kwam de ziekentrouster klem te zitten tussen de predikant die het bezoeken van de zieken tot een aan hem voorbehouden taak ging beschouwen en de godsdienstonderwijzer die aan de weg timmerde en door vorming van verenigingen zijn positie versterkte. Beide beroepen maakten een professionaliseringsproces door. Na 1870 besloot de ene na de andere kerkenraad meestal na het overlijden van een ziekentrouster geen opvolger meer te benoemen. In de ziekenhuizen hielden ze het nog het langste vol, maar in 1900 was het gedaan met de krankenbezoeker.

De auteur beperkte zich gelukkig niet tot benoemingskwesaties en reglementen die voorschreven hoe het hoorde, maar slaagde er in om de dagelijkse praktijk vanonder het stof vandaan te halen. Er bestond een ongeschreven wet dat de predikant de rijke en meer in aanzien staande zieken met een bezoek vereerde, terwijl de ziekentrouster zich toeleegde op de veel talrijker armen. In een nota uit 1813 schreven enige Amsterdamse krankenbezoekers dat hun werk nooit af was en dat zij 'koomen in wooningen daar het krield van wandlijzen en dergelijk afschuwelijk gedierte.' (257)

Johan de Niet heeft een interessant en gedegen boek geschreven over een bijna vergeten beroepsgroep en daarmee een lacune opgevuld. Het boek geeft ook meer inzicht in de veranderende verhouding tussen zielszorg en

gezondheidszorg en tussen medicus en zielzorger. Rond 1800 streefden de ziekentroosters naar professionalisering, maar anders dan de schoolmeesters en de predikanten slaagden zij daar niet in. Professionalisering lukt dus niet altijd.

Ton Kappelhof

Hageman, M. J. M., *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van beroerten, 1566-1568* (Dissertatie Nijmegen 2005, Werken uitgegeven door Gelre, Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht LIX; Nijmegen: Vantilt, 2005, 453 blz., €27,50, ISBN 90 77503 23 4).

Hoewel er in de loop der jaren heel wat lokale studies over de beeldenstorm verschenen zijn, is het lang geleden dat een lokale studie van een dergelijke omvang werd gewijd aan de gebeurtenissen van 1566 en hun nasleep. Op het eerste gezicht lijkt het wat verbazingwekkend dat juist Nijmegen het onderwerp van zo'n studie is geworden; tenslotte sneuvelde er niet meer dan een handvol beelden in de stad. Wat volgens Maarten Hageman, die in 2005 aan de Radboud Universiteit op deze studie promoveerde, echter wel om een verklaring vroeg was het uitzonderlijke hoge aantal Nijmegenaren dat wegens hun aandeel in de onlusten door de Raad van beroerten zou zijn veroordeeld. Volgens de *Liste des Condamnés* van A.L.E. Vermeyden waren er 187 Nijmegenaren gevonnis, een beduidend hoger aantal dan in steden als Brugge, Brussel, Breda en Middelburg. Hagemans aanvankelijke inzet was om dit te verklaren en te verkennen welke socio-economische en politieke factoren een rol hadden gespeeld in de Beeldenstorm.

Hageman heeft vele jaren aan dit project gewerkt en dat is goed te merken. Enerzijds betekent het dat hij een buitengewoon gedegen en leesbaar boek heeft afgeleverd. Anderzijds moet gezegd dat de oorspronkelijke vraagstelling inmiddels wat verouderd is geraakt. Zijn conclusie dat de Nijmeegse beeldenstorm 'geen hongeroproer' was zal inmiddels weinigen in het veld meer verbazen, terwijl ook zijn bevinding dat de betrokkenen bij de 'geuzerij' uit alle sociale strata afkomstig waren ons niet meer hoeft te verwonderen. Aangezien en passant ook nog bleek dat Vermeydens tellingen niet klopten, en dat slechts 68 van de 187 Nijmeegse vonnissen werkelijk tegen inwoners van de stad waren uitgesproken (de andere veroordeelden kwamen uit andere delen van Gelre), lijkt veel van de *raison d'être* voor dit boek te zijn vervaagd.

Maar gelukkig heeft Hageman het niet bij zijn oorspronkelijke vraagstelling gelaten, en heeft dit boek wel degelijk andere verrassingen in petto. De belangrijkste daarvan is dat de auteur zijn blik heeft verruimd tot de bredere politieke context waarin de gebeurtenissen in Nijmegen zich ontvouwen. De Nijmeegse Raad en de Sinter Claesmeesters (de zeer invloedrijke representanten van de kooplieden in de stad) bleken in 1566 geneigd tot het tolereren van gereformeerde prediking. Dat was deels omdat sommigen van hen zelf met de reformatie sympathiseerden, maar ook omdat verzet tegen de inquisitie een symbool was geworden van Gelderse pogingen om de gewestelijke privileges te verdedigen tegen de nieuwigheden van de Habsburgse overheid. Gelderse edellieden waren zeer actief in de adellijke oppositie tegen de plakkatens, terwijl ook de Gelderse kwartieren, geleid door Nijmegen, hun eigen Geheime Unie tegen de inquisitie sloten. Steeds luidruchtiger formuleerden ze de eis om hun